

Robert Wyszyński*

Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960

Repatriation of Poles from the USSR to Poland in 1920–1960: The aim of the article is to describe the Polish population transfers (resettlement, repatriation) from the historical, legal and demographic perspective. The main focus is placed on the post-war migration. The paper begins with a brief introduction of the legal framework for resettlement of Polish citizens in the interwar period. Next, the author discusses the population transfers from the USSR (mostly from Lithuanian, Byelorussian and Ukrainian SSRs) to Poland in 1944–47. In the next section the population transfers in 1955–59 are covered.

Słowa kluczowe: *deportacje, polityka repatriacyjna, repatrianci, repatriacja, zsyłka, Związek Radziecki*

Keywords: *deportations, repatriation policy, repatriates, repatriation, exile, Soviet Union*

* Pracownik naukowy w Instytucie Socjologii UW;
e-mail: rwyszynski@is.uw.edu.pl.

Wstęp

W artykule tym skupiam się na dwu falach powojennych przesiedleń z terenów ZSRR, jakie miały miejsce w latach 1944–1947 i 1955–1959. Odwołuję się również do rozwiązań zawartych w traktacie ryskim z 1921 r., a szczególnie do pojęcia „obywatelstwa II RP” używanego do dziś we wszystkich aktach prawnych związanych z powrotem.

Pomijam natomiast opis powrotu z Zachodu. Świadomy jestem tego, że repatriacja z Zachodu stanowiła bardzo istotną część powojennych przemieszczeń, szczególnie w latach 1944–1947. Zawęziłem perspektywę opisu, ponieważ okoliczności przesiedleń ludności w pierwszej fali powrotów z Zachodu były zgoła odmienne od przesiedleń z Kresów II RP, które przy-

łączono do ZSRR, czy z innych odległych części tego państwa. Na Zachodzie działały w tym okresie struktury rządu emigracyjnego, istniały formacje armii polskiej. Generał Władysław Anders lansował koncepcję „małej Polski” stworzonej z pozostających na emigracji żołnierzy i z setek tysięcy polskich dipisów (*displaced persons*), którzy nie chcieli powrócić do „nowej” Polski¹. W tym samym czasie na Wschodzie istotnym elementem wpływającym na rejestrację chętnych do tzw. ewakuacji była nie tylko propaganda Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN), ale w dużym stopniu, jak się wydaje, fala aresztowań, deportacji i zsyłek obejmująca całe Kresy oraz rzezi dokonywanych na ludności polskiej na terenie Małopolski Wschodniej².

Również druga fala powrotów miała zgoła odmienną specyfikę wschodnią i zachodnią. Szczególną polityczną wagę nadawano przyjazdom emigrantów z Zachodu. Warto przypomnieć, że już w lipcu 1955 r. rozpoczęła nadawanie specjalna rozgłośnia radiowa „Kraj” nawołująca do powrotów z Zachodu. Publikowano i kolportowano wśród pozostających na Zachodzie polskich emigrantów „Biuletyn rozgłośni Kraj” na wzór wcześniejszego czasopisma z okresu pierwszej fali repatriacji noszącego tytuł „Repatriant”. Władze PRL powołały również do istnienia Towarzystwo Łączności z Wychodźstwem „Polonia” (od 1959 r. Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”), które miało nawiązać kontakty z środowiskami emigracyjnymi³. Pomijam również proces powoływania w inicjatywy władz PRL centrów badawczych przy ośrodkach akademickich zajmujących się opisem sytuacji tylko emigracji polskiej na Zachodzie⁴.

¹ K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (studium historyczne)*, PWN, Warszawa 1974, s. 87–90.

² Ocenia się, że w czasie rozpoczęcia akcji ewakuacyjnej na ziemiach wcielonych do ZSRR, było ok. 15 tys. internowanych i 12 tys. osób aresztowanych przez władze ZSRR, zob. *Powrót żołnierzy AK z sowieckich łagrów*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1995, s. 10 [za:] M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–59*, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa 2000, s. 46. Inni badacze oceniają, że akcje radzieckich organów bezpieczeństwa przeciw polskiemu podziemiu na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie spowodowały 2–3 tys. ofiar śmiertelnych i 20 tys. uwięzionych, zob. H. Piskunowicz, *Zwalczanie polskiego podziemia przez NKWD i NKGB na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej* [w:] *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po 1944*, A. Ajnenkiel (red.), Warszawa 1998.

³ M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej*, op. cit., s. 84–89.

⁴ Rzetelne, szerokie badania oraz opracowania dotyczące sytuacji przesiedleńców z Kresów były cenzurowane bądź zostały objęte zakazem publikacji. Dobrym tego przykładem mogą być losy pracy doktorskiej Mikołaja Latucha. Praca broniąca w 1962 r. została wydana w nakładzie 40 egzemplarzy. Jej dodruk z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Demograficznego nastąpił dopiero w 1994 r., *idem*, *Repatriacja ludności polskiej*

Zatem choćby pobieżna, ale rzetelna i wielowymiarowa próba opisu i porównania dwu fal repatriacji i przesiedleń, tak na Wschodzie, jak i na Zachodzie, moim zdaniem, dalece przekracza rozmiary tego artykułu⁵.

Repatriacja czy przesiedlenia?

W artykule tym używać będę pojęcia przesiedlenie do prób opisu kolejnych fal ruchów ludności polskiej z Kresów po zakończeniu II wojny światowej. Repatriacja oznacza bowiem powrót do ojczyzny opuszczonej wcześniej w wyniku przemocy (np. ucieczki przed prześladowaniami bądź w wyniku przymusowych wewnętrznych przesiedleń, niewoli). Dlatego, moim zdaniem, za repatriantów mogą być uważani uchodźcy, jeńcy bądź przesiedleńcy, którzy powracają na tereny, skąd wcześniej zostali wysiedleni lub zmuszeni do ucieczki. W definicji repatriacji podkreślić należy element przymusu, zagrożenia oraz braku woli opuszczenia kraju w trakcie przesiedlenia czy ucieczki – jest to istotne odróżnienie od np. emigracji zarobkowej. Zatem tylko w niewielkim stopniu powroty z głębi ZSRR do miejsca zamieszkania nazwać można w pełni repatriacją. Pojęcie to ogranicza się w obecnych granicach RP głównie do terenów Podlasia i okolic Przemysła. Pojęcie repatriacji jest natomiast adekwatne dla znacznej części powrotów z Zachodu, szczególnie robotników przymusowych wywiezionych z centralnej Polski (Generalne Gubernatorstwo).

Czynię te uwagi, ponieważ według mnie pojęcie repatriacji było przez kilkadziesiąt lat stosowane w aktach prawnych i w publikacjach jako swoisty eufemizm. Należy tu jednak nadmienić, że w latach 40. XX wieku umowy z Białoruską SRR, Ukraińską SRR czy Litewską SRR dotyczyły „ewakuacji ludności” lub „wymiany ludności”. Nie można było jeszcze wtedy przekonać społeczeństwa polskiego, że wyjazd z Grodna do Szczecina jest repatriacją.

Problem terminologicznej nieadekwatności w opisie pierwszej i drugiej fali przesiedleń z lat 40. i 50. XX wieku na tereny PRL opisała Małgorzata Ruchniewicz w swej rozprawie doktorskiej pt. „Tzw. repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–1959”. Symptomatyczne, że wydanie książ-

w latach 1955–1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrowniczych, Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa 1994.

⁵ Klasycznym opracowaniem z 1974 r. szeroko ukazującym samą operację powrotu z Zachodu jest studium historyczne Krystyny Kersten. Nowszą pracą opisującą w jeszcze szerszym zakresie powroty z Zachodu (np. nieporuszony w pracy Kersten temat represjonowania repatriantów z Zachodu przez władze PRL) jest książka Janusza Wróbla *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1944–1949*, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN, Oddział w Łodzi, Łódź 2009.

kowe teŝe pracy ma jednak zmieniony tytuł. Jak to podkreśliła sama autorka we wstępie do książki, uczyniła to ze względu na fakt powszechnego w przeszłości i również obecnie stosowania przez historyków terminu „repatriacja” na określenie masowych powojennych przesiedleń⁶.

Polska polityka powrotu 1920–1959

Traktat ryski 1921 r.

Przyjęte po odrodzeniu państwa polskiego rozwiązania prawne stały się wzorem i podstawą współcześnie obowiązującego pojęcia obywatelstwa oraz jednej z dróg jego osiągnięcia, jakim jest powrót do ojczyzny. Dlatego przybliŝę pojęcie obywatelstwa polskiego oraz akty prawne związane z repatriacją i przesiedleniami w całym okresie po 1918 r. Moim zdaniem są one ze sobą silnie powiązane. Posiadanie obywatelstwa polskiego II Rzeczypospolitej stanowiło podstawę dla tzw. repatriacji i deportacji we wszystkich aktach po 1944 r. Również obecnie, w III RP, brak w przeszłości obywatelstwa w myśl ustaw z 1920 r. wpływa na los dziesiątek tysięcy Polaków na Wschodzie, szczególnie w Kazachstanie. Opiszę zatem pokrótce ustawę o obywatelstwie z 1920 r. oraz układ o repatriacji z 1921 r.⁷.

Po odrodzeniu i zwycięskiej wojnie państwo polskie zawarło z ówczesnym rządem radzieckim układ o repatriacji zakładników, jeńców cywilnych i wojennych, osób internowanych, uchodźców i emigrantów podpisany 24 lutego 1921 r., a podtrzymany prawnie w traktacie pokojowym zawartym 18 marca 1921 r. w Rydze. Rząd Polski powołał do życia Państwowy Urząd Powrotu Jeńców, Uchodźców i Robotników pod kierownictwem Władysława Grabskiego, który wszedł następnie w skład nowego organu, powołanego przez rząd do nadzorowania powrotu – Delegacji Repatriacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej, którym kierował Stanisław Korsak, zastępcą zaś był Adam Zieliński. W terenie prace repatriacyjne prowadzone były przez Komisje Mieszane do spraw Repatriacji. Jednak kwestia Polaków na Syberii, Dalekim Wschodzie i w Mandżurii nie była objęta umowami repatriacyjnymi z traktatu ryskiego (w czasie podpisania traktatu oficjalnie były to tereny Republiki Dalekowschodniej). Dopiero dodatkowa umowa z 1923 r. „wymuszona” przez rząd RP groźbą nieuznania ZSRR skłonił stronę radzie-

⁶ M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej*, *op. cit.*

⁷ Obywatelstwo II RP to temat bardzo istotny. Jego brak pozbawił prawa do powrotu do Polski w dwu falach powojennych przesiedleń między innymi przesiedlonych do Kazachskiej SRR w 1936 r. Polaków i ich potomków, którzy nadal pozostają w tym azjatyckim kraju.

cką do zgody na repatriację Polaków z Syberii i Dalekiego Wschodu. Akcja repatriacyjna trwała od kwietnia 1921 r. do kwietnia 1924 r., a w jej trakcie powróciło od 900 tys. do 1,1 mln osób. Na terenach ZSRR pozostawało według różnych szacunków nadal od 900 tys. do 1,5 mln Polaków, głównie w Ukraińskiej SRR i Białoruskiej SRR⁸.

Wydaje się, że podstawowym dla przyznania obywatelstwa polskiego i prawa do powrotu w drodze repatriacji był art. VI traktatu ryskiego. W ust. 1 tego przepisu przyjęto zasadę przyznania obywatelstwa wszystkim osobom powyżej 18. roku życia, które posiadały przed 1914 r. obywatelstwo Imperium Rosyjskiego i zapisane były do ksiąg ludności stałej Królestwa Polskiego, lub do gmin wiejskich czy miejskich lub organizacji stanowych na terenie Polski. Osoby takie mogły również wyrazić chęć przyjęcia obywatelstwa Rosji Radzieckiej czy Ukrainy Radzieckiej. Natomiast ust. 2 stanowił wykładnię dla przyznawania obywatelstwa w drodze repatriacji. Osobom mającym prawo do obywatelstwa polskiego w myśl ust. 1 i będącym w stanie udokumentować swą więź z ziemią polską, ale znajdującym się w chwili podpisania traktatu na terenie Rosji lub Ukrainy (np. uchodźcy) przyznawano prawo do obywatelstwa polskiego, o ile wyrażą one odpowiednie życzenie.

W ust. 2 przewidziano również prawo do obywatelstwa polskiego dla osób znajdującymi się na terenie Rosji lub Ukrainy, które jednak nie mogły udokumentować swego związku z ziemią polską. Mogły one tego dokonać, wyrażając odpowiednie życzenie. Przyjęto jednak w tym wypadku kilka dodatkowych kryteriów. Osoby takie powinny:

- udokumentować, że są potomkami uczestników walk o niepodległość Polski w okresie od 1830 do 1865 r. (kryterium zasługi przodków),
- musiały udowodnić, że są potomkami osób, które nie dalej niż w trzecim pokoleniu zamieszkiwały na terytorium dawnej Rzeczypospolitej Polskiej (kryterium krwi),
- osoby powinny udowodnić przez swą działalnością, używanie języka polskiego jako mowy potocznej oraz wychowywanie potomstwa w sposób oczywisty swe przywiązanie do narodowości polskiej (kryterium zasługi własnej).

⁸ W. Theiss, *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919–1923*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny, Warszawa 1992, s. 33–34; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, PWN, Warszawa 1991, s. 50–82.

Powyższe wymagania traktatu ryskiego do dziś wpływają na los Polaków w czwartym już pokoleniu Polaków mieszkających w Kazachstanie. Istotne jest pytanie, czy Polacy zamieszkujący wówczas w granicach Rosji i Ukrainy mogli faktycznie skorzystać z prawa wyboru? Traktat nie zawierał konkretnych sposobów udostępnienia wiedzy o prawie do wyboru oraz o wymogach dotyczących udowodnienia polskości.

Bardzo skrótowo zarysowałem kształtowanie się fundamentów dla współczesnego polskiego pojmowania obywatelstwa i specyficznej drogi jego nabycia, jaką jest prawo do powrotu – czyli tzw. repatriacja ludności.

Londyński urząd repatriacyjny

Ponownie do spraw związanych z losem polskich uchodźców, jeńców i więźniów władze II RP powróciły w czasie II wojny światowej. Nawiązały one współpracę z powołanym 10 czerwca 1943 r. alianckim Komitetem Doradczy do spraw Przemieszczania Ludności (Technical Advisory Committee on Displaced Populations). We współpracy z rządem polskim ustalono w najdrobniejszych szczegółach plany przyszłej repatriacji, w tym i jej polskiej części. Przewidziano liczbę i trasy pociągów dla przymusowych robotników, jeńców itp. Nie podano jedynie dat transportów, jakie miały odjeżdżać po zakończeniu wojny. Zakładano, że przewiezienie z Niemiec do Polski 2,450 mln ludzi trwać będzie około 100 dni, a z Polski w kolejnym etapie odchodzić będą pociągi do Rygi, Pragi, Paryża, Bukaresztu i innych miast. Powstać miały specjalne ośrodki dla uchodźców oczekujących na powrót do kraju.

Dla polskiej repatriacji przewidziano kierowanie pociągów trzema trasami: północną do Wilna, środkową do Kowla przez Lublin, południową do Lwowa. Docelowe stacje i trasy powrotu na Wschód przyjął rząd polski w tym okresie, jako „oczywiste”. Planowano powołanie urzędu Generalnego Komisarza do spraw Repatriacji mianowanego przez Prezydenta⁹. Nadchodząca rzeczywistość była jednak zgoła odmienna – transporty ruszyły z Wilna, Lwowa i Kowla, ale na zachód.

Akcje pomocy i ratowania polskich dzieci na terenach ZSRR

Zawsze obecnym i istotnym elementem polskiej polityki powrotu była opieka nad sierotami i osobami niedołączonymi na terenie ZSRR. W okresie po odrodzeniu państwa polskiego w 1918 r., jak również w ramach działań Związku Patriotów Polskich (ZPP) i powstającego PKWN, a także w realizowanych przez rząd londyński działaniach przesiedleńczych (organizacje

⁹ K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej*, *op. cit.*, s. 67–70.

junaków i ochotniczek) podejmowano akcję w celu ratowania polski dzieci i opieki nad nimi (sierotami i półsierotami) znajdującymi się na terenach Związku Radzieckiego w miejscach przesiedleń i zsyłki ich rodziców.

Sieroty, opuszczone dzieci oraz niepełnosprawni nie mogli samodzielnie podjąć starań o powrót. Tak władze II Rzeczypospolitej, jak i działacze Związku Patriotów Polskich starali się zatem otoczyć opieką i sprowadzić dzieci pozbawione rodziców, skazane na wynarodowienie oraz osoby niepełne. Po aktywnej działalności ZPP w okresie wojny oczywiste było objęcie polskich sierot opieką ze strony polskich władz komunistycznych i umożliwienie im powrotu, co zostało ujęte w umowach dotyczących pierwszej fali przesiedleń z lat 1944–1947, również i w drugiej fali przesiedleń z lat 1955–1959. W art. 9 umowy między PRL a ZSRR z marca 1957 r. zagwarantowano powrót dla, jak to ujęto, „samotnych dzieci”¹⁰.

Pomijam wątek opieki nad sierotami, półsierotami oraz osobami niepełnymi¹¹.

Polityka powrotów 1944–1947

Armia Berlinga i dekryty Prezydium Rady Najwyższej ZSRR

W porównaniu z teoretycznymi przygotowaniem i budową koncepcji polityki powrotu przez rząd londyński oraz środowiska podziemne w kraju Związek Radziecki po wkroczeniu na ziemie II RP postąpił zgoła inaczej. Na tej płaszczyźnie stosował politykę faktów dokonanych. Swoistą drogę powrotu ze Wschodu stanowiła służba w armii gen. Zygmunta Berlinga. Dla wielu tysięcy zesłanych do łagrów Polaków stało się to jedyną, po wyjściu armii gen. Andersa, szansą na powrót z „niehumanitarnej ziemi”. Część

¹⁰ Umowa z 25 marca 1957 r. między Rządem PRL a Rządem ZSRR w sprawie terminu i trybu dalszej repatriacji z ZSRR osób narodowości polskiej (Dz.U. nr 47, poz. 222); art. 9: *Repatriacja samotnych dzieci, inwalidów, starców i osób chorych odbywa się przy współdziałaniu Związku Towarzystw Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy ZSRR oraz pełnomocnika Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do spraw repatriacji przy ambasadzie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w Moskwie.*

¹¹ Losy tzw. sierot syberyjskich oraz działalność Polskiego Komitetu Ratunkowego Dzieci Dalekiego Wschodu w latach 1919–1929 opisał W. Theiss, *Dzieci syberyjskie, op. cit.* Działania rządu londyńskiego dotyczące polskich sierot i półsierot oraz działalność organizacji junaków i ochotniczek opisali m.in. W. Szypuła, *We wszystkie światy stony... Kresy – Syberia – Indie – świat. Tułaczki losy polskich dzieci*, Wyd. Efekt, Warszawa 2007; P. Żaroń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, PWN, Warszawa 1990. Piotr Żaroń poświęcił w swojej pracy również szczególną uwagę działaniom ZPP na rzecz polskich sierot rozproszonych w ZSRR.

jednak żołnierzy, którzy służyli w armii Berlinga, a szczególnie oficerowie i działacze polityczni, nie mieli wcześniej obywatelstwa polskiego. Dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 22 czerwca 1944 r., czyli jeszcze przed powołaniem PKWN, przyznano prawo do obywatelstwa polskiego żołnierzom i oficerom Armii Polskiej, jak również osobom biorącym udział w walkach o, jak stwierdzono, „wyzwolenie Polski” oraz członkom ich rodzinom. Oprócz kryterium „zasługi” przy „wyzwalaniu” ziem polskich dekret zakładał prawo wyboru zainteresowanej osoby. Jego zakres ograniczony był również przez kryterium narodowości. Dotyczył on obywateli radzieckich narodowości polskiej, mieszkańców „zachodnich okręgów” Ukraińskiej SRR i Białoruskiej SRR oraz innych okręgów ZSRR. Dokonując prostego zabiegu oparcia się na składzie osobowym armii Berlinga, znana badaczka Małgorzata Ruchniewicz oceniła, że tą drogą mogło trafić nie mniej niż 16 tys. osób (stan osobowy armii Berlinga w roku 1943 w okresie formowania nad Oką, przed wkroczeniem na tereny II RP i poborem), należałoby jednak również dodać trudną do określenia, ale jakże znaczącą liczbę doradców, działaczy oraz ich rodzin¹².

Kolejnym aktem traktującym o prawie do powrotu był dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 14 lipca 1944 r., który przyjmując ogólne zasady wcześniejszego dekretu o prawie do obywatelstwa polskiego, rozciągnął możliwość przyjęcia tegoż obywatelstwa również na mieszkańców Litewskiej SRR.

Władze ZSRR kontynuowały regulację spraw związanych z prawem do powrotu z terenów II RP zajętych przez ZSRR oraz z miejsc zesłania i deportacji. Kolejnym dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR, otwierającym drogę powrotu z miejsca zesłania czy przesiedlenia, był akt prawny z 10 sierpnia 1944 r., dotyczący amnestii dla wszystkich obywateli polskich, którzy popełnili przestępstwa na terenie ZSRR, wykluczając osoby, które popełniły szczególnie ciężkie przestępstwa (szpiegostwo, zabójstwo)¹³.

Wszystkie te działania podjęto jeszcze przed samym rozmowami w Jałcie i przed traktatem poczdamskim, wyznaczającym zachodnie granice Polski oraz określającym konieczność przesiedlenia Niemców, a co może ważniejsze, również przed wytyczeniem granic pomiędzy Polską a ZSRR. Sam ostateczny układ graniczny pomiędzy Polską a Związkiem Radzieckim podpisano dopiero 16 sierpnia 1945 r.

¹² *Eadem, Repatriacja ludności polskiej, op. cit.*, s. 44.

¹³ T. Jasudowicz, *Polacy w ZSRR. Prawne problemy trwania i/lub odzyskania obywatelstwa polskiego*, Katedra Praw Człowieka UMK – maszynopis w posiadaniu autora, s. 19–20.

Dnia 9 września 1944 r. już nie w formie dekretu Prezydium Rady ZSRR tylko układu pomiędzy powołanym na Kremlu Polskim Komitetem Wyzwolenie Narodowego a rządami Białoruskiej i Ukraińskiej SRR kontynuowano sprawę, jak to ujęto w tytule dokumentu, „ewakuacji ludności polskiej”. Wedle umowy pomiędzy lubelskim PKWN a Ukraińską SRR, Białoruską SRR oraz Litewską SRR (układ z LSRR podpisano 22 września 1944 r.) planowano przesiedlenie z zamieszkiwanych terenów w nowe granice Polski osób narodowości polskiej i żydowskiej. Równocześnie akt ten przewidywał przesiedlenie do ZSRR osób narodowości białoruskiej, litewskiej, rusińskiej i ukraińskiej żyjących w nowych granicach PRL. Przesiedlenia Polaków rozpoczęte już w październiku 1944 r. były, jak się wydaje, kontynuacją wcześniejszej polityki faktów dokonanych dotyczących depolonizacji Kresów Wschodnich. W tym czasie działał legalny rząd polski na uchodźstwie uznawany przez państwa zachodnie, nie wyzwolono jeszcze tzw. ziem zachodnich, nieustalone były granice zachodnie ani wschodnie Polski, nieokreślone były obszary, które możliwe były do zasiedlenia. Zgoda na wyjazd wydawała się być zatem dla znacznej części społeczeństwa polskiego formą zdrady. Polacy w większości nie rejestrowali się w tym okresie (przełom 1944/1945) w istniejących punktach przesiedleńczych, pozostawali we własnych wsiach, gospodarstwach i miastach, opowiadając się za polskością Kresów Wschodnich¹⁴.

Przesiedlenia spotkały się z biernym oporem wśród ludności polskiej szczególnie w dużych miastach: we Lwowie, Wilnie, Grodnie, Nowogródku. Dla przykładu we Lwowie do jesieni 1945 r. zarejestrowało się zaledwie 35% Polaków, a 25 tys. nie przyjęło kart ewakuacyjnych. Podobnie było w Wilnie, gdzie rejestrację rozpoczęto 28 grudnia 1944 r. Do marca 1945 r. zarejestrowało się tam tylko 32 tys. wileńskich Polaków.

Akcja przesiedleńcza nie mogła być zrealizowana w ciągu zaledwie kilku miesięcy 1944 r., tak jak określały to podpisane traktaty, również z przyczyn logistycznych. Jednym z powodów była także nierealistyczna ocena liczebności Polaków na Kresach, być może podyktowana ideologicznymi założeniami byłych członków tamtejszych Komunistycznych Partii Zachodniej Ukrainy i Komunistycznych Partii Zachodniej Białorusi, oraz z ograniczeń wynikających z niewielkiego potencjału materialnego oraz transportowego, jakimi dysponował PKWN, a potem Krajowa Rada Narodowa. Przyczyniała się do tego również dezorganizacja okresu powojennego, przerwanie linii komunikacyjnych. Należy bowiem pamiętać, że PKWN, podpisując układy o ewakuacji ludności z zajętych Kresów, ograniczał przesiedlenia w czasie

¹⁴ J. Czerniakiewicz, M. Czerniakiewicz, *Przesiedlenia ludności w Europie 1915–1959*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa 2005, s. 40–41.

tylko do końca 1944 r., widząc pierwotnie miejsce przesiedlania jedynie na obszarze tzw. Polski lubelskiej. Do lutego 1945 r. powołany dekretem Bieruta z 7 listopada 1944 r. Państwowy Urząd Repatriacyjny (PUR) ukonstytuował swe oddziały wojewódzkie i punkty etapowe na terenach Polski lubelskiej¹⁵.

Kolejnym czynnikiem silnie wpływającym na realizację przesiedleń był stosunek lokalnych komunistycznych władz litewskich, białoruskich i ukraińskich do mniejszości polskiej, żydowskiej, tatarskiej, karaimskiej i innych, ich polityka ludnościowa oraz ogólna sytuacja polityczna i militarna (np. szczególny wpływ miała eksterminacja ludności polskiej przez UPA na Wołyniu).

Przebieg i liczebność przesiedleń 1944–1947

Przesiedlenia z terenów włączonych do Litewskiej SRR 1944–1947

Nierealistyczne założenia traktatu i brak możliwości logistycznych, kadrowych oraz finansowych, tak ze strony PKWN, jak i władz Litewskiej SRR, nie pozwoliły na rozpoczęcie, a tym bardziej zakończenie akcji ewakuacyjnej w przewidzianym terminie do 31 grudnia 1944 r. Rejestracja na terenach włączonych do Litewskiej SRR rozpoczęła się dopiero 28 grudnia 1944 r. tylko w Wilnie. Pozostałe punkty w innych miejscowościach otwierano w styczniu lub lutym 1945 r.

Szczególnie restrykcyjnie nastawione do repatriacji były komunistyczne władze Litwy, które przerwały rejestrację chętnych do wyjazdu zgodnie z terminami zawartymi w umowach. Dopiero po interwencji strony polskiej w Moskwie przedłużono termin rejestracji w punktach ewakuacyjnych do 16 czerwca 1945 r. Władze Litewskiej SRR czyniły jednak dalsze utrudnienia.

Po wstępnej zgodzie na ewakuację z Litwy Kowieńskiej władze litewskie znacznie ograniczyły zgodę na wyjazdy Polaków. Pomimo przedłużenia terminów, już 1 kwietnia 1945 r. zostały zamknięte 4 punkty rejestracyjne na Kowieńszczyźnie. Do tego czasu zarejestrowało się tam 16 tys. osób. Termin rejestracji zdołano przedłużyć do marca 1946 r., po czym liczba zarejestrowanych na Kowieńszczyźnie wzrosła aż do 129 tys. osób. Już we wrześniu 1945 r., pomimo trwającej rejestracji, władze litewskie odmówiły wyjazdu Polakom z obywatelstwem litewskim z Kowieńszczyzny. Sprawa ta miała rozstrzygnąć się przy podpisywaniu dodatkowych protokołów w grudniu 1945 r., jednak polski MSZ nie podjął w tym celu żadnych kro-

¹⁵ D. Sula, *Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2002, s. 25–26.

ków, co strona litewska przyjęła jako zgodę na ograniczenie ewakuacji tylko do województwa wileńskiego. Z Kowieńszczyzny wyjechało zaledwie 8 tys. osób, 3% zarejestrowanych.

Utrudnienia w przesiedleniach wynikały również z niedostatecznej liczby dostarczonych środków transportu kolejowego, a obowiązek ten w myśl traktatu spoczywał na stronie litewskiej. Władze LSRR udostępniły zaledwie 5691 wagonów, zamiast planowanych 11 500 – taka liczba wagonów dawałaby realną szansę na przesiedlenie zarejestrowanych. Należy przy tym przypomnieć, że ostateczny termin zapisów do rejestracji upływał 15 czerwca 1945 r., przedłużano go nawet do 15 sierpnia 1945 r., ale tylko dla osób, które mogły udokumentować przyczyny uniemożliwiające wcześniejszą ewakuację. Po 15 czerwca trwały wprawdzie wyjazdy, jednak coraz mniej liczne. Komunistyczne władze litewskie ponownie nie wypełniły zobowiązań. Dostarczono zaledwie 403 wagony na 3000, jakich potrzebowała strona polska dla tzw. transportów likwidacyjnych.

Wyraźnie też dyskryminowano w dostępie do rejestracji i ewakuacji obszary wiejskie. Pierwsze transporty z rejonów wiejskich zaczęły odchodzić dopiero w kwietniu 1945 r. Z niektórych rejonów, np. Rzesza, Wiłkomierz, Kiejdan, żadna osoba nie wyjechała w zorganizowanym transporcie. Wydaje się, że główną przyczyną, obok braków wagonów, był ograniczony czas, w jakim można było podjąć decyzję o wyjeździe, oraz niewielka liczba punktów rejestracyjnych. W sumie zarejestrowało się na terenach Litewskiej SRR około 383 000 osób, głównie Polaków, i 2209 Żydów. Jednak kłopoty z dostarczeniem wagonów przez władze litewskie, a w końcu przerwanie przez nie transportów uniemożliwiło wyjazd ponad połowie zarejestrowanych. Przez dwa lata tzw. ewakuacji wyjechało zaledwie około 197 tys. osób. Środki transportu przeznaczone były głównie dla mieszkańców stołecznego Wilna. Wyjechało stamtąd aż 80% zarejestrowanych, gdy na obszarach wiejskich umożliwiono wyjazd już tylko 31,3% zarejestrowanych, natomiast z Litwy Kowieńskiej wyjechało zaledwie 8,3%¹⁶.

Przesiedlenia z terenów włączonych do Białoruskiej SRR 1944–1947

Z trudnościami przebiegał także proces tzw. ewakuacji na terenie Białoruskiej SRR. Pełnomocnik ds. ewakuacji rozpoczął swą działalność w Baranowiczach dopiero w grudniu 1944 r., jednak już do lutego 1945 r. zarejestrowało się

¹⁶ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR: 1944–1948*, PWN, Warszawa 1987; J. Czerniakiewicz, *Przemieszczenia ludności polskiej z ZSRR: 1944–1959*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa 2004, s. 330–32; J. Czerniakiewicz, M. Czerniakiewicz, *Przesiedlenia ludności w Europie, op. cit.*, s. 41–47.

31 185 rodzin, czyli 106 tys. osób. Po przedłużeniu terminu rejestracji do dnia 1 maja 1945 r. liczba zarejestrowanych wzrosła do 375 tys. osób. Władze białoruskie utrudniały ludności chłopskiej rejestrację i transporty w okresie siewów wiosennych. Do końca maja 1945 r. zdążyło się zarejestrować około 600 tys. osób. Po przedłużeniu terminu rejestracji na mocy dodatkowej umowy z listopada 1945 r. zapisało się jeszcze 100 tys. osób. W sumie zarejestrowało się 816 870 osób, z czego udało się dotrzeć do Polski zaledwie 274 163 osobom.

Podobnie jak na terenach włączonych do Litewskiej SRR utrudniano wyjazd głównie ludności wiejskiej. Strona białoruska przy ustalaniu narodowości osób starających się o wyjazd stosowała dodatkowe, nieujęte w umowie kryteria. Pełnomocnicy ds. ewakuacji przysłani z Polski przestrzegali prawa do samookreślenia przy równoczesnym posiadaniu przedwojennego obywatelstwa polskiego. Natomiast przedstawiciele władz Białoruskiej SRR stawiali dodatkowy wymóg dokumentacji potwierdzającej narodowość. Opierali się również na zeznaniach świadków oraz dopuszczali sprawdzanie znajomości języka polskiego czy praktycznej wiedzy na temat kultury i obyczajów polskich¹⁷.

Przesiedlenia z terenów włączonych do Ukraińskiej SRR 1944–1947

Rzezie, jakich dopuszczało się na ludności polskiej zbrojne podziemie ukraińskie i terror OUN-UPA, wytworzyły sytuację, w której większość Polaków zdecydowała się już wiosną 1945 r. na rejestrację i wyjazd. Nadmienić należy, że wcześniej, jeszcze przed wkroczeniem Armii Czerwonej, w trakcie pierwszej fali mordów wyjechało na tereny Generalnego Gubernatorstwa od 100 do 300 tys. Polaków – uciekinierów. Władze Ukraińskiej SRR raczej nie utrudniały wyjazdów, co można ocenić jako próby rozładowania silnego antagonizmu polsko-ukraińskiego. Dodatkowym czynnikiem była chęć zagarnięcia dobytku pozostawionego przez Polaków w obliczu ograniczeń związanych z prawem do wywozu mienia przesiedleńczego. Na Ukrainie łatwiejsza była również identyfikacja narodowa, bowiem wszystkie osoby, które zadeklarowały się w okresie okupacji niemieckiej jako Ukraińcy, posiadały inne karty rozpoznawcze. Nie mogła być tu zatem negowana narodowość zarówno ze strony polskiej, jak i ukraińskiej. Od stycznia 1945 r. gotowych do wyjazdu było 133 tys. Polaków, do kwietnia zarejestrowało się dalsze 220 tys., razem do zakończenia zapisów zgłosiło się 816 tys. osób. W trakcie akcji ewakuacyjnej przyjechało do Polski aż 787 tys. osób¹⁸.

¹⁷ J. Czerniakiewicz, *Przemieszczenia ludności polskiej*, op. cit., s. 33; J. Czerniakiewicz, M. Czerniakiewicz, *Przesiedlenia ludności w Europie*, op. cit., s. 47–48.

¹⁸ J. Czerniakiewicz, *Przemieszczenia ludności polskiej*, op. cit., s. 34; J. Czerniakiewicz, M. Czerniakiewicz, *Przesiedlenia ludności w Europie*, op. cit., s. 48–50.

Wschodnia część Białoruskiej i Ukraińskiej SRR 1944–1947

Po przesiedleniach 1944–1947 na terenie Litewskiej, Białoruskiej i Ukraińskiej SRR pozostało jeszcze 680 tys. Polaków. Opierając się na szacunkowych wyliczeniach dotyczących liczebności ludności polskiej na Kresach II RP, można stwierdzić, że przesiedliło się około 65% Polaków¹⁹.

Należy tu również wspomnieć o Polakach, którzy żyli na wschodniej części Białoruskiej SRR oraz wschodniej części Ukraińskiej SRR i nie mieli szansy powrotu ani w pierwszej fali przesiedleń 1944–1947, ani w późniejszej drugiej fali 1955–1959. Była to wielosettysięczna rzesza etnicznych Polaków żyjących na terenach byłych polskich rejonów autonomicznych tzw. Dzierżyńszczyzny na Białorusi i Marchlewszczyzny na Ukrainie²⁰. W ZSRR po pierwszej tzw. repatriacji w ramach traktatu ryskiego żyło według spisu z 1926 r. 782 300 Polaków, z czego 204 tys. w Rosyjskiej SFRR, na terenie Ukraińskiej SRR – 496 tys., na terenie Białoruskiej SRR 97 tys., na Zakaukaziu 6 tys., w Azji Centralnej 3 tys.

Powroty z oddalonych terenów ZSRR 1945–1949

Na mocy umowy z ZSRR z 6 lipca 1945 r. możliwy stał się powrót części osób zesłanych i przesiedlonych do oddalonych punktów ZSRR, w tym na Syberię i do Kazachskiej SRR²¹. Tu wyraźnie widoczna była różnica w porównaniu z innymi powrotami, szczególnie z repatriacją z Zachodu. Poza jednostkowymi wypadkami (powody rodzinne, osobiste, małżeństwa mieszane) wszyscy dążyli do jak najszybszego powrotu do Polski. W sumie do Polski przyjechało 266 027 osób²². Jednak ze względów politycznych znaczna część więźniów, internowanych i zesłanych starających się o wyjazd nie miała takiej szansy. Akcja powrotów trwała aż do 1949 r., gdy przyjechało jeszcze 10 tys. osób z odległych terenów ZSRR. Pomimo tego znaczna część chętnych nie miała możliwości powrotu²³. Skala przesiedleń z lat 40. oraz powrotów z oddalonych terenów ZSRR została przedstawiona w tabelach 1–3.

¹⁹ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej*, *op. cit.*, s. 4–12.

²⁰ Szerzej historię tych eksperymentalnych, polskich rejonów autonomicznych opisał Mikołaj Iwanow, *Pierwszy naród ukarany*, *op. cit.*

²¹ Umowa z dnia 6 lipca 1945 r. między Rządem Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o prawie zmiany obywatelstwa radzieckiego osób narodowości polskiej i żydowskiej, mieszkających w ZSRR i o ich ewakuacji do Polski i o prawie zmiany obywatelstwa polskiego osób narodowości rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej, mieszkających na terytorium Polski i o ich ewakuacji do ZSRR

²² K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej*, *op. cit.*, s. 227–230.

²³ *Ibidem*, s. 232.

Tabela 1. Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR 1944–1948

Rok	Przesiedlono z										Razem	%
	Litwy		Białorusi		Ukrainy		pozostałych terenów ZSRR		ogółem	%*		
	ogółem	%*	ogółem	%*	ogółem	%*	ogółem	%*				
1944	-	-	-	-	117 212	100,00	-	-	-	-	117 212	7,72
1945	73 042	9,83	135 654	18,26	511 877	68,98	22 058	2,93	22 058	2,93	742 631	48,92
1946	123 443	19,28	136 419	21,31	158 435	24,75	221 717	34,66	221 717	34,66	640 014	42,16
1947	671	6,21	2090	19,35	76	0,70	7964	73,74	7964	73,74	10 801	0,72
1948	-	-	-	-	74	1,02	7251	98,98	7251	98,98	7325	0,48
Razem	197 156	12,98	274 163	18,08	787 674	51,88	258 990	17,06	258 990	17,06	1 517 983	100,00

* Odsetek w stosunku do wszystkich przesiedlonych o podanej narodowości.

Źródło: na podstawie K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, (studium historyczne), PWN, Warszawa 1974; J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*, PWN, Warszawa 1987; M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–59*, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa 2000.

Tabela 2. Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR 1944–1948 według narodowości

Narodowość	Litwa			Białoruś			Ukraina			Razem	%
	ogółem	%*	%**	ogółem	%*	%**	ogółem	%*	%**		
	Polacy	177 814	90,19	14,95	269 027	98,12	22,62	742 455	94,25		
Żydzi	16 958	8,60	31,07	4531	1,65	8,29	33 105	4,20	60,64	54 594	4,33
Inni	2384	1,21	15,78	605	0,23	4,00	12 114	1,55	80,22	15 103	1,19
Razem	197 156	100,00		274 163	100,00		787 674	100,00		1 258 993	100,00

* Odsetek w stosunku do wszystkich przesiedlonych o podanej narodowości.

** W stosunku do wszystkich przesiedlonych.

Źródło: jak pod tabelą 1.

Tabela 3. Przesiedleńcy i repatrianci według narodowości 1944–1948

Narodowość	Litwa		Białoruś		Ukraina		Pozostałe tereny ZSRR		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Polacy	177 814	90,19	269 027	98,12	742 455	94,25	140 313 *	54,18	1 329 609	87,59
Żydzi	16 958	8,6	4531	1,65	33 105	4,2	118 611**	45,82	173 271	11,41
Inni	2384	1,21	605	0,23	12 114	1,55			15 103	
Razem	197 156	100	274 163	100	787 674	100	258 990	100	1 517 983	100

* Wliczeni „inni”.

** K. Kersten podaje, że z głębi ZSRR repatriowało się około 150 tys. Żydów.

Źródło: M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–59*, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa 2000; E. Kołodziej, *Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944–1948*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1994, nr 2–3, s. 331; K. Kersten, *Szacunek strat osobowych w Polsce Wschodniej*, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 2, s. 43.

Druga fala przesiedleń 1955–1959

Preludium

Za swoiste rozpoczęcie drugiej fali powrotów można chyba uznać rozkaz nr 00205 ministra spraw wewnętrznych ZSRR gen. S. Krugłowa z 23 maja 1955 r. w sprawie tzw. repatriacji obywateli krajów demokracji ludowej, znajdujących się w miejscach zesłania. Władze ZSRR zaproponowały kierownictwu PRL przyjęcie zwolnionych „łagierników”. W obliczu ponownego odblokowania wschodniej repatriacji Prezydium Rządu PRL zintensyfikowało przygotowania i 10 września 1955 r. przyjęło uchwałę o objęciu opieką repatriantów oraz o powołaniu Biura Pełnomocnika Rządu ds. Repatriacji na miejsce PUR rozwiązanego w 1951 r. Przystąpiono do powołania jedyne punktu repatriacyjnego dla „wolnych” (zwolnionych z zesłania) repatriantów w Grabinowie koło Terespoła, gdzie mieli otrzymać pomoc materialną i karty repatriacyjne²⁴.

W kolejnych transportach do czerwca 1956 r. przyjechało zaledwie 2670 repatriantów, co stanowiło niewielką część ze spodziewanych przez stronę polską około 20 tys. więźniów i „łagierników”²⁵. Strona polska przystąpiła do bardziej ożywionych starań o powrót „łagierników” i do maja 1956 r. złożyła 9 list z 9 tys. nazwisk osób przetrzymywanych w ZSRR²⁶.

Przełom – październik 1956 r.

Nowym impulsem dla przyspieszenia rozmów polsko-radzieckich w sprawie repatriacji było dojście do władzy w Polsce Władysława Gomułki. Wyniesiony na fali październikowych przemian starał się pozyskać przychylność przed zbliżającymi się wyborami. Istotnym argumentem był podnoszony często na wiecach postulat szansy powrotu dla wywiezionych i pozostających na Wschodzie rodaków. Wielkie znaczenie dla prowadzenia rozmów dotyczących szansy na powrót odegrała słynna podróż Gomułki do Moskwy w listopadzie 1956 r., w trakcie której przedstawił on kierownictwu ZSRR wiele drażliwych problemów w stosunkach polsko-radzieckich. Same rokowania na temat powrotu, szczególnie „łagierników” (więźniów politycznych, członków AK schwytych na Kresach i więźniów przekazanych z PRL), oraz umowa o repatriacji byłyby dużym sukcesem politycznym dla Gomułki. Starania nowej ekipy spotkały się „ze zrozumieniem”

²⁴ M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR*, op. cit., s. 87–91.

²⁵ Patrz przypis 2 na s. 108.

²⁶ M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR*, op. cit., s. 117–118.

strony radzieckiej i po krótkich negocjacjach udało się podpisać w marcu 1957 r. umowę o repatriacji²⁷. Była ona jednak w założeniach tylko „dokończeniem” poprzedniej fali przesiedleń, dotyczyć miała osób narodowości polskiej i żydowskiej posiadających w przeszłości obywatelstwo II RP.

Władze PRL pamiętały o przyznaniu w umowie prawa do przesiedlenia dla grupy „starych polskich komunistów”, którzy budowali ZSRR lub zbiegli z Polski w latach 20. i 30. XX wieku, w wyniku czego nie mieli obywatelstwa II RP. *Politemigranci* z rodzinami objęci umową stanowili niewielką grupę 315 osób²⁸.

Z punktu widzenia interesów Polski przyjęto okrojony wariant repatriacji. Pomimo tego ograniczenia znalazł się w umowach punkt gwarantujący powrót samotnym dzieciom, osobom chorym i niedołącznym. Zapewniono im opiekę ze strony PRL.

W Moskwie przy polskiej ambasadzie w myśl umowy powołano, jak już wspominałem, Urząd Pełnomocnika Rządu ds. Repatriacji. Rola Pełnomocnika teoretycznie miała duże znaczenie, to on bowiem wespół z władzami radzieckimi miał decydować w trudnych i złożonych przypadkach o wyjazdach, rozpatrywać odwołania. Jego możliwości były jednak realnie ograniczone. Władze radzieckie nie zgodziły się, aby Pełnomocnik mógł pracować w terenie. Prowadziło to do sytuacji, w której wyrażanie zgody na wyjazd do PRL leżało praktycznie w gestii urzędników radzieckich różnych stopni²⁹.

Na mocy art. 3 umowy osoby posiadające polskie obywatelstwo i narodowość, a znajdujące się w więzieniach, łagrach czy na przesiedleniu powinny zostać zwolnione i repatriowane. Jednak wśród przekazywanych stronie polskiej kolejnych partii więźniów schwytani na Kresach i w granicach Polski lubelskiej żołnierze podziemia niepodległościowego stanowili niewielki procent. Pełnomocnik i jego współpracownicy, jak już wspominałem, nie mogli wyjeżdżać w teren (do łagrów i miejsc przesiedlenia). Bez pomocy ze strony radzieckiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MWD), a szczególnie władz GUŁag-u Pełnomocnik nie był w stanie określić nawet orientacyjnej liczby więźniów. Władze radzieckie zwlekały z ich zwolnieniem, zgodziły się jedynie w 1957 r. na pomoc materialną (zapomoga w wysokości 200 rubli dla jednego więźnia). Tylko wobec imiennych próśb więźniów, ich rodzin w Polsce czy ZSRR oraz informacji otrzymanych od zwolnionych już wcześniej towarzyszy pojawili się oni w ewidencji pełnomocnika. Pod koniec okresu

²⁷ Umowa z dnia 25 marca 1957 r. między Rządem PRL a Rządem ZSRR w sprawie terminu i trybu dalszej repatriacji z ZSRR osób narodowości polskiej, Dz.U. nr 47, poz. 222.

²⁸ M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR*, op. cit., s. 227.

²⁹ *Ibidem*, s. 136–142, 161–165.

repatriacji w tej ewidencji było 5083 więźniów, z czego żołnierze podziemia niepodległościowego stanowili zaledwie 200 osób. Imienną listę przedłożono odpowiednim władzom ZSRR. Strona radziecka zgodziła się na przekazanie 1614 więźniów, wśród których było zaledwie 123 więźniów politycznych³⁰.

Zakończona w 1959 r. repatriacja nie rozwiązała ostatecznie problemu Polaków na Wschodzie. Była tylko kolejnym etapem przesiedleń ludności polskiej z Kresów II RP, tym razem głównie z Białoruskiej SRR i w mniejszym stopniu z Ukraińskiej SRR oraz Litewskiej SRR. Na ogólną liczbę 245 501 osób przybyłych z terenów RFSRR i z innych republik radzieckich, gdzie głównie znajdować się mogli zesłańcy, przybyło tylko 10% repatriantów, natomiast 90% stanowili przesiedleńcy z Kresów.

Tabela 4. Repatrianci z ZSRR według republik, z których byli repatriowani w latach 1955–1959

Republika	1955	1956	1957	1958	1959	1955–1959	1955–1959
ogółem osób, w tym:	6429	39 786	93 872	85 865	32 292	249 244	%
Białoruska		10067	30639	46634	13290	100630	40,5%
Litewska		5849	17825	16044	6834	46552	18,9%
Ukraińska		12099	36923	18112	8925	76059	30,6%
Rosyjska	6429*	1878	5750	3872	2532	20461	8,2%
Azjatycka		247	757	143	5	1152	1,9%
Kaukaska		10	31	12	21	74	
Łotewska					573		

* W zasadzie była to repatriacja z republik azjatyckich. Ponieważ jednak dokumenty repatriacyjne wystawiała RSFR, liczbę tę odnoszono do tej republiki. Na podstawie materiałów Biura Pełnomocnika Rządu ds. Repatriacji.

Źródło: M. Latuch, *Repatriacja ludności polskiej w latach 1955–1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrowniczych*, Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa 1994, s. 120.

Najlepiej chyba świadczą o tym liczby. Według oficjalnego spisu powszechnego w 1959 r., czyli po zakończeniu akcji powrotu, w całym ZSRR żyło nadal 1 380 282 Polaków. Na samych Kresach pozostawało jeszcze, zdaniem M. Ruchniewicz, minimum 700 tys. autochtonicznych Polaków. Ponad 600 tys. Polaków żyło zatem w innych rejonach ZSRR. W Kazachstanie według tego samego spisu żyło nadal 63 tys. Polaków, głównie *specpieresielenców* ze wschodniej Ukrainy i zesłańców³¹. Nad Polakami na Wschodzie zapadła kurtyna zapomnienia do końca lat 80. XX wieku.

³⁰ *Ibidem*, s. 206–207.

³¹ M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR*, op. cit., s. 375; [http://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_СССР_\(1959\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_СССР_(1959)) [dostęp: 22 października 2012 r.].

Próba konkluzji

Na zakończenie podejmę się próby zarysowania polskich doświadczeń związanych z polityką powrotu i przesiedleń.

Trzy fale przesiedleń z kresów z lat 1921–1923, 1944–1947 i 1955–1959 były oparte na umowach międzynarodowych określających kategorie osób przesiedlanych. Wewnętrzne rozporządzenia polskie dotyczyły tylko pomocy przy osiedleniu. Akcje przesiedleń i powrotu ze Wschodu były zorganizowane przez aparat państwowy obejmujący opieką przesiedleńców już w trakcie podróży. Z reguły tworzony był (czy planowany – w przypadku rządu londyńskiego) specjalny państwowy urząd repatriacyjny posiadający własne przedstawicielstwa na terenie Polski i poza jej granicami (punkty etapowe). Powoływano pełnomocnika nadzorującego przesiedlenia, mającego kompetencje do prowadzenia rozmów z przedstawicielami innych państw. Podstawą dla działań pełnomocnika i jego przedstawicieli była praca w terenie. Zakazywanie wyjazdów czy utrudnianie ich ze strony władz rosyjskich, białoruskich, ukraińskich czy litewskich prowadziło do sytuacji, gdy całe kategorie osób pozbawione zostały szansy na powrót i otrzymanie obywatelstwa polskiego. Zasadą polskich urzędów było domaganie się możliwości wyjazdu w miejsca zamieszkiwania czy przesiedlenia osób starających się o wyjazd i rozpatrywanie spraw na miejscu.

Polskie instytucje nie ograniczały się w swych działaniach tylko do osób dorosłych mogących samodzielnie wyrażać wolę narodowościową i rejestrować się z myślą o wyjeździe, ale otaczały opieką również osoby samotne i niedołączone, szczególnie sieroty niemogące podejmować samodzielnie decyzji i w rzeczywistości niemające szansy na wyjazd.

Na podstawie przytoczonych materiałów dotyczących akcji przesiedleńczych wyraźnie widoczne jest określanie kilku kategorii (prawnych, kulturowych, obyczajowych itp.), jakich spełnienie dawało prawo do powrotu do Polski. Podstawową kategorią w umowach określających prawo do powrotu było obywatelstwo polskie (obywatelstwo II RP) oraz posiadanie obywatelstwa w przeszłości przez daną osobę lub jej przodków. Czynione były w tej dziedzinie odstępstwa od reguły na rzecz członków rodziny osoby przesiedlanej.

Kolejnym, zawsze podkreślanym w umowach, kryterium jest narodowość lub przynależność do grupy etnicznej. Wedle niej kwalifikowane były osoby przesiedlane do Polski oraz wysiedlane z niej. Pomocniczo pojawiło się związane z pojęciem narodowości kryterium znajomości kultury jako wymóg przy repatriacji w 1921 r.

W pierwszej akcji przesiedleń z 1921 r. jak i w dekretach z 1944 r. brane było również pod uwagę kryterium zasługi jako istotny argument dający pra-

wo do osiedlenia się w Polsce. Dotyczył on głównie służby w polskich formacjach zbrojnych, uczestnictwa w walkach wyzwoleniczych i powstańczych.

W umowach dotyczących przesiedleń i powrotu wyraźnie widoczne jest również kryterium zadośćuczynienia. Dotyczy ono głównie zesłanych, więźniów politycznych oraz ich rodzin. Poświęcone są temu zagadnieniu oddzielne artykuły umów, szczególnie w traktacie ryskim i umowie z ZSRR z 1957 r.

Ukryty efekt

Wydaje się, że oprócz kryteriów zawartych w umowach można na podstawie przytoczonych danych ukazać pewne założenia realizowane w praktyce, w trakcie wykonywania przesiedleń. Wywołało to, moim zdaniem, istotny, długofalowy, „ukryty” efekt demograficzny.

Kolejne akcje przesiedleń z Kresów II RP, a szczególnie z obszarów włączonych do Litewskiej SRR i Białoruskiej SRR, prowadzone były, jak oceniam to na podstawie opracowań innych autorów, według dodatkowych założeń.

Wyraźnie widoczne były trudności stawiane ze strony władz litewskich i białoruskich między innymi: brak wagonów; krótkie terminy pracy komisji w terenach wiejskich; dodatkowe („pozatraktatowe”) kryteria kulturowe stawiane rolnikom; wymaganie wywiązania się z nałożonych przez władze kontyngentów i opłat jako warunek tzw. ewakuacji. Doprowadziło to w efekcie do wyjazdów głównie z dużych miast, szczególnie z Wilna, oraz przyczyniło się do nadreprezentacji inteligencji oraz rzemieślników wśród osób przesiedlanych. Utrudniano natomiast rejestrację i wyjazd ludności wiejskiej. Obok czynników ekonomicznych i społecznych związanych z obawą utraty siły roboczej przez nową władzę (warstwa chłopów, robotników), tego typu posunięcia miały również w dłuższej perspektywie doprowadzić do łatwiejszej asymilacji pozbawionych elit „katolickich Białorusinów” i „spolonizowanych Litwinów”, jak określano kategorie rolniczej ludności polskiej na Kresach.

Wnioski swoje opieram również na opracowaniu historycznym Mikołaja Iwanowa, w którym opisał on działania nastawione na depolonizację kresowych Polaków podejmowane przez Biuro Polityczne Komunistycznej Partii Bolszewików Białorusi oraz Komitet Centralny Komunistycznej Partii Ukrainy³². Podobne tezy wysuwają autorzy innych opracowań³³.

³² M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany*, op. cit., s. 96–109.

³³ *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski. Polacy – Żydzi – Niemcy – Ukraińcy*, W. Sienkiewicz, G. Gryciuk (red.), Wyd. Demart, Warszawa 2008.

Ponadto materiały przedstawione w opracowaniu J. Czerniakiewicza pozwalają dostrzec wyraźną nadreprezentację inteligencji i rzemieślników w kolejnych akcjach przesiedleń³⁴. Polityka przesiedleń głównie inteligencji i drobnych właścicieli doprowadziła do przyśpieszenia procesu asymilacji innych warstw ludności polskiej. Szczególnie wyrazistym przykładem tego procesu może być los Polaków na Litwie Kowieńskiej. Jeszcze w latach 1944–1947 do przesiedlenia zapisało się 129 tys. Polaków, natomiast w 1989 r. na Litwie Kowieńskiej, gdzie Polacy stanowili swego czasu większość (bezwzględna lub względna), zarejestrowano: w Kownie – 0,6% Polaków, w rejonie kowieńskim i kiejdańskim – po 0,9%, poniewieskim – 0,3%, janowskim – 1,7%. W sumie dało to 6,4 tys. Polaków³⁵. Obecnie językiem polskim na Kowieńszczyźnie, jako swoistym reliktem, posługuje się starsze pokolenie w kilkudziesięciu wsiach, głównie w obrębie kilku okolic szlacheckich³⁶. Okres wywózek do

³⁴ *Idem, Repatriacja ludności polskiej, op. cit.*

³⁵ E. Eberhardt, *Przemiany ludnościowe na Litwie*, Wyd. Przegład Wschodni, Warszawa 1997, s. 232–233. Warto pamiętać, że sytuacja demograficzna Polaków przed wojną na Litwie Kowieńskiej była bardzo podobna do obecnej na Wileńszczyźnie. Na całej Litwie Kowieńskiej (w 1923 r. liczącej 2,06 mln ludności) wedle polskich szacunków Polacy stanowili 9,9%, czyli 202 tys. osób, a wedle danych litewskich ze spisu z 1923 r. 3,23%, czyli 65 tys. osób, *ibidem*, s. 95–127. Odwołam się wprost do P. Eberharda: *dla bardziej precyzyjnego przedstawienia zaprezentowanego układu przestrzennego będą wymienione imiennie jednostki gminne, w których spis litewski wykazał co najmniej 10% ludności narodowości polskiej. W powiecie kowieńskim były to następujące gminy: Łopie – 67,5%, Wendziagota – 38,3%, Czekiški (Čekiške) – 15,7% i Kormiałów – 11% ludności polskiej. W powiecie trockim gminy: Jewie – 39,9%, Wysoki Dwór – 28,0%, Hanuszyszki – 17,2%, Sumilizki – 16,0% Polaków. W powiecie kiejdańskim gminy: Kiejdany – 20,4%, Żejmy (Žeimiai) – 16,5%, Datnów (Dotnuva) – 15,2% i Szaty (Seta, Šates) – 10,6% ludności polskiej. W powiecie wilkomierskim gminy: Giedrojcie – 44,4%, Muśniki (Musninki) – 13,0%, Ponatery (Panoteriai) – 13,0% Polaków. W pozostałych pięciu powiatach znajdowało się tylko po jednej gminie, w której odsetek ludności polskiej przekraczał 10,0% ogółu ludności, a mianowicie: w powiecie uciańskim w gminie Janiszki 58,6%, w powiecie poniewieskim w gminie Krakinów (Krekenava) 12,9%, w powiecie mariampolskim w gminie Łubowo 14,7%, w powiecie sejneńskim w gminie Kopciowo 17,4%, w powiecie jezioroskim w gminie Imbrody (Imbradas) 11,5% ludności polskiej. Poza wymienionymi gminami w wielu jednostkach terytorialnych udział Polaków wynosił od 5% do 10%. Nawet przy założeniu pewnych deformacji spisowych – udział tej ludności był już tak znikomy, że perspektywy utrzymania tożsamości narodowej były niewielkie. Zwłaszcza, że po przeprowadzonej reformie rolnej, traciły znaczenie ekonomiczne a później i kulturowe, pałace i dwory będące jasnością polskich posiadaczy ziemskich. Zazwyczaj to w nich kultywowano język i świadomość narodową polską, *ibidem*, s. 106–107.*

³⁶ *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – testy*, H. Karaś (red.), Wyd. Elipsa, Warszawa–Wilno 2001.

1941 r., potem eksterminacja (m.in. w Ponarach) i dwie powojenne fale przesiedleń doprowadziły do tego, że Polacy na Litwie i na Białorusi według danych ze spisów ludności są najsłabiej wykształconą mniejszością na terenie obu republik³⁷.

Bibliografia

- Беларусы. Этнагеаграфія, дэмаграфія, дыяспара, канфесіі*, S.A. Polski (red.), Mińsk 1996.
- F. Bogusławski, *Z kazachskich stepów do sejmu RP*, Wyd. Komandor, Warszawa 2005.
- J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR: 1944–1948*, PWN, Warszawa 1987.
- J. Czerniakiewicz, *Przemieszczenia ludności polskiej z ZSRR: 1944–1959*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa 2004.
- J. Czerniakiewicz, M. Czerniakiewicz, *Przesiedlenia ludności w Europie 1915–1959*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa 2005.
- M. Dymarski, *Zagadnienia demograficzne Ziemi Postulowanych (Ziem Nowych) w prognozach polskiej konspiracji [w:] Demografia i społeczeństwo Ziemi Zachodnich i Północnych 1945–1995. Próba bilansu*, E. Frączak, Z. Strzelecki (red.), Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa 1996.
- E. Eberhardt, *Przemiany ludnościowe na Litwie*, Wyd. Przegląd Wschodni, Warszawa 1997.
- J.K. Gierowski, *Odległe skutki następstw stresu u ofiar systemu totalitarnego w Polsce. Próba oceny psychologicznej i psychopatologicznej*, „Zesłaniec” 2003, nr 14.
- M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, PWN, Warszawa 1991.
- T. Jasudowicz, *Polacy w ZSRR. Prawne problemy trwania i/lub odzyskania obywatelstwa polskiego*, Katedra Praw Człowieka UMK – maszynopis w posiadaniu autora.
- Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – testy*, H. Karaś (red.), Wyd. Elipsa, Warszawa–Wilno 2001.
- K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (studium historyczne)*, PWN, Warszawa 1974.
- K. Kość-Ryżko, *Żywi we wspomnieniach: doświadczenia śmierci w relacjach polskich zesłańców w ZSRR (w latach 1940–1946)*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2008.

³⁷ J. Wołkonowski, *Polska inteligencja na Wschodzie – stan i nowe szanse [w:] Inteligencja polska na Wschodzie – teraźniejszość i perspektywy*, M. Głowacka-Grajper, R. Wyżyński (red.), Wyd. ProLog, Warszawa 2011, s. 77–85.

- M. Latuch, *Repatriacja ludności polskiej w latach 1955–1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrowniczych*, Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa 1994.
- K. Obuchowski, *Uwagi o zsyłce w Makajanie [w:] Polacy w Kazachstanie*, A. Kuczyński (red.), Wrocław 2006.
- S. Ossowski, *Zagadnienie więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, Łódź 1947.
- A. Paczkowski, *Powrót żołnierzy AK z sowieckich łagrów*, Warszawa 1995.
- I. Pawlikowicz, *Tajny front zimnej wojny: uciekinierzy z polskich służb specjalnych 1956–1964*, Wyd. Rytm, Warszawa 2009.
- H. Piskunowicz, *Zwalczanie polskiego podziemia przez NKWD i NKGB na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej [w:] Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po 1944*, A. Ajnenkiel (red.), Warszawa 1996.
- Przepisy o obywatelstwie polskim 1919–1995 r.*, M. Albinia, A. Czajkowska (red.), TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 1996.
- M. Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–59*, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa 2000.
- D. Sula, *Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2002.
- Sytuacja ludności polskiej na Wschodzie w świetle obowiązującego prawa i praktyk*, D. Górecki (red.), TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2009.
- W. Szypuła, *We wszystkie światy strony... Kresy – Syberia – Indie – Świat. Tułacze losy polskich dzieci*, Wyd. Efekt, Warszawa 2007.
- W. Theiss, *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919–1923*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny, Warszawa 1992.
- Ustawa z 2 kwietnia 2009 r. o obywatelstwie polskim, Dz.U. 2012 poz. 161.
- J. Wołkonowski, *Polska inteligencja na Wschodzie – stan i nowe szanse [w:] Inteligencja polska na Wschodzie – teraźniejszość i perspektywy*, M. Głowacka-Grajper, R. Wyszynski (red.), Wyd. ProLog, Warszawa 2011.
- J. Wróbel, *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1944–1949*, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN, Oddział w Łodzi, Łódź 2009.
- Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski. Polacy – Żydzi – Niemcy – Ukraińcy*, W. Sienkiewicz, G. Gryciuk (red.), Wyd. Demart, Warszawa 2008.
- E. Zarosa, *Ustawa o repatriacji z komentarzem: podstawowe akty prawne w zakresie repatriacji, tekst ustawy w przekładzie na język rosyjski, wybrane orzecznictwo dotyczące obywatelstwa polskiego i repatriacji*, Wyd. Branta, Bydgoszcz 2003.
- P. Żaroń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, PWN, Warszawa 1990.

K. Żygulski, *Repatrianci na Ziemiach Zachodnich: studium socjologiczne*, Instytut Zachodni, Poznań 1962.

http://www.salcininkuvaikai.lt/pl.php/aktualno_ci.html?&psl=2

<http://www.poranny.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20120331/MAGAZYN/120329430>, [http://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_СССР_\(1959\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_СССР_(1959)).